ڊاڪٽر محمد انس راڄپر / ڊاڪٽر محمد علي لغاري

مخدوم محمد صادق ٺٽوي صديقي: ٺٽي جو هڪ نامور استاد

Makhdoom Muhammad sadiq: a renowned teacher of Thatta

Abstract:

For many centuries, Thatta has been center of knowledge and literature. But from twelfth century of hijra, educational development of Thatta could be seen from Tuhfat-al-Karam, maqalat-ul-shuara and other books of the period. Like these kinds of educational zenith of thata Farid Bakhri watched in eleventh century and called Thatta as `Iraq Thani` (second Iraq). In beginning of the twelfth century (1111 A.D) Hemilton called Thata the city of success, literature, politics and religious and said in Thatta there were four hundred colleges.

Makhdoom Muhammad sadique siddiqui has been a well-known teacher of Thatta city. He taught various religious uloom at Thatta. He travelled to Harmen Shrifen for getting more command on Uloom e Hadith. He learned a lot from their scholars. After completion of his studies in Harmen, he resumed his duties and delivered his knowledge to his homeland students. He also travelled to Bhuj and Katch, where he died. Makhdum Abdullah Naryai, Abdul Kareem Noushahrai and Hafiz Muhammad Yaqoob Tunio remained well known because of his guidance and teaching.

In this paper, various aspects of Makhdoom Muhammad Sadique Siddiqui`s services for religious Uloom, Guidance to students, Fiqh and Fatwa have been discussed in detail.

ٺٽو صدين کان علم، ادب ۽ تدريس جو مرڪز رهيو آهي، پر ٻارهين صدي هجريءَ ۾ هن خطي جي علمي اوڄ ۽ ترقيءَ جو نظارو ’تحفة الڪرام‘، ’مقالات الشعراءَ‘ ۽ ان دور جي ٻين تصنيفن مان چٽيءَ طرح ڏسي سگهجي ٿو. ٺٽي جي اهڙي علمي بهار کي يارهين صديءَ ۾ فريد بکريءَ ڏٺو ۽ ٺٽي کي ’عراق ثاني‘ قرار ڏنائين.[1]

ٻارهين صدي هجريءَ جي آغاز (1111هه) ڌاري هملٽن، ٺٽي کي دينيات، لسانيات ۽ سياسيات جي تدريس ۽ تعليم جي سلسلي ۾ بهترين شهرت جو مرڪز

قرار ڏنو. ”هُن ٺٽي ۾ چار سؤ درسگاهن جو ذڪر ڪيو آهي.“ [2] ٺٽي جي هن دور جي ڪيترن ئي عالمن ۽ مدرسن، محدثن ۽ مفسرن، جن ٺٽي جي علمي وقار کي بلند رکيو، تن ڏيهه- پرڏيهه تائين ٺٽي جي علم ۽ تدريس جي هاڪ هُلائي ڇڏي، انهن جو تذڪرو به مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن ۾ بئي علمي مواد مان چٽيءَ طرح اسان جي آڏو اچي چڪو آهي. اهڙن عالمن ۽ مُدرِسَن (استادن) مان هڪ مخدوم محمد صادق ٺٽوي صديقي پڻ هو.

ٽي مخدوم:

محمد صادق: هن مقالي ۾ جنهن ’مخدوم محمد صادق‘ جو تذڪرو آهي، ان جي تفصيل ۾ وڃڻ کان پهريائين ضروري آهي، ته مخدوم محمد صادق جي ٻن ٻين همنام مخدوم محمد صادق نالي وارن مخدومن جي به وضاحت ڪري ڇڏجي، ته جيئن انهن ٽنهي کي الڳ الڳ سڃاڻڻ ۾ ڏکيائي نه ٿئي. انهن ٽنهي مخدومن کي سڃاڻڻ لاءِ، انهن جي نالن سان ڪجهه اضافا ڪري، انهن جو تعين هن طرح ڪري سگهجي ٿو: (1) مخدوم محمد صادق نقشبندي (2) مخدوم مولوي محمد صادق (3) مخدوم محمد صادق ٺٽوي صديقي فاروقي.

مخدوم محمد صادق نقشبندي: ٺٽي ۾ مخدوم آدم نالي به شخص هئا، هڪ مخدوم آدم نقشبندي ۽ ٻيو مخدوم آدم پٽ مخدوم اسحاق صديقي. پهريون مخدوم آدم، سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جو پهريون پير طريقت هو، شيخ احمد سرهندي مجدد الف ثانيءَ جي پٽ عروة الوثقىٰ خواجه محمد معصوم سرهنديءَ سان بيعت ٿيل هيس. مخدوم آدم پٽ مخدوم اسحاق جي ڪري هيءُ پاڻ کي مخدوم آدو سڏائيندو هو. مير قانع ’معيار سالڪان‘ طريقت ۾ لکيو آهي:

> ”چوں غلغله مخدوم آدم صديقی بسيار بود، فرمود: مرا آدو گويند، در يک شهر و يک زمانه دو آدم نباشد.“ [3]

> (جڏهن مخدوم آدم صديقيءَ جو چرچو عام ٿيو، ته فرمايائين: مون کي ’آدو‘ چئو، هڪ شهر ۽ هڪ زماني ۾ ٻه آدم نه ٿا ٿي سگهن)

هي مخدوم محمد صادق، مخدوم آدم نقشبنديءَ جي پٽ مخدوم اشرف جو نياڻو هو، وڏو عالم ۽ ڪامل شخص هو. مشهور محدث ابوالحسن صغير سندس پٽ هو ۽ سيد عبداللطيف تارڪ جو مريد هو. [4]

مخدوم مولوي محمد صادق: هي مخدوم عنايت الله واعظ جو پٽ هو، هن جو ڀيو پاءُ محمد سعيد واعظ بہ ٺٽي ۾ شهرت رکندڙ عالم هو. مولوي محمد صادق مخدوم محمد معين جي شاگردن ۾ سينيءَ جو نڪ هو. سيد سعدالله سورتيءَ جي پٽ ميرعبدالوليءَ وٽان معقولات جي تحصيل پڻ ڪيائين[5]. وقت جو علامہ ۽ لياقت ڀريو استاد هو. ڪيترن شاگردن کي ڪمال جي درجي تي پهچايائين. معقولات ۾ پنهنجي وقت جو بينظير هو، هن لاءِ بہ مير قانع لکيو آهي تہ:"سيد عبداللطيف جو مريد هو"[6].

مخدوم محمد معين جي شاگردن مان سينيءَ کان وڌيڪ رشد ۽ هدايت وارو هو، شهر ۾ معقولي علمن ۾ ڪيس عبور هو، همعصرن ۾ بي مثال هو. ميان نعمت الله معقولات ۾ سندس شاگرد هو. شاعري بہ ڪندو هو. شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جڏهن شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي مزار تي نئون گنبذ تعمير ڪرايو تہ ان جي تعمير جو سال هن قطعہ تاريخ جي صورت ۾ تحرير ڪيائين:

چہ خون دل کہ خورده همچولالہ
درين گلشن گرفتم يک پيالہ [7]

مخدوم محمد صادق صديقي: هي مخدوم محمد صادق پٽ عبدالجميل پٽ علي احمد عرف قمري پٽ مخدوم اسحاق صديقي بن مخدوم عبدالحميد[8]، ٺٽي جي ٻئي مخدوم آدم يعني مخدوم آدم پٽ مخدوم اسحاق صديقيءَ جي خاندان مان آهي، جيڪو هن تحقيق جو موضوع آهي.

ٺٽي جي هن ٻئي مخدوم آدم يعني مخدوم آدم پٽ مخدوم اسحاق صديقيءَ جو هڪ پاءُ مخدوم علي احمد عرف قمري هو، جنهن کي بہ پٽ: (1) مخدوم رحمت الله (2) مخدوم عبدالجميل هئا.جن مان مخدوم عبدالجميل کي بہ پٽ هئا، هڪ مخدوم محمد صادق، جيڪو هن مقالي جو موضوع آهي ۽ ٻيو مخدوم نعمت الله. ٻين لفظن ۾ مخدوم محمد صادق، مخدوم آدم صديقيءَ جي پاءُ جو ڏوهٽو هو.

مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي، ٺٽي جو ٻيو وڏو عالم ۽ مدرس هو، جيڪو مخدوم محمد معين جو همعصر ۽ مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم عبدالله نريي واري جو استاد هو. مخدوم آدم صديقيءَ جي ڀائٽيي مخدوم عبدالجميل جي شادي مخدوم ضياءُ الدين جي نياٽيءَ سان ٿي، جنهن مان کيس مخدوم محمد صادق صديقي ۽ مخدوم نعمت الله ڄاوا. علي شير قانع لکيو آهي، تہ:"مخدوم ضياءُ الدين مخدوم محمد صادق (صديقيءَ) جو نانو هو".[9] ٻين لفظن ۾ مخدوم محمد صادق صديقيءَ جي، ناناڻي پاسي کان نُک

مخدوم ضياء الدين ٺٽويءَ سان، تہ ڏاڏاڻي پاسي کان مخدوم آدم صديقيءَ سان ملي ٿي.

مخدوم محمد صادق عين جوانيءَ ۾ علمي ڪمال حاصل ڪيو. حرمين شريفين جي زيارت بہ ڪيائين. مخدوم محمد صادق صديقيءَ جا ڪي بہ علمي آثار دريافت نہ ٿي سگهيا آهن. سندس ڪا يادگار تصنيف اڃا تائين علم ۾ اچي نہ سگهي آهي، سندس همعصر دور جي ڪن بياضن ۾ مخدوم محمد صادق جي نالي سان فتوائون ملن ٿيون، پر انهن بابت پڪ سان چئي نٿو سگهجي تہ اهي ڪهڙي مخدوم محمد صادق جون آهن. ڇاڪاڻ تہ سندس ٻئي همعصر مخدوم صادق وڏي پائي جا عالم هئا. خوشقسمتيءَ سان مخدوم عبدالله نريي واري جو ترتيب ڏنل ڪتاب ’جامع الڪلام في منافع الڪلام‘ ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق ۽ تصحيح سان منظر عام تي آيو. جنهن جي سنڌي ترجمي جي سعادت راقم جي حصي ۾ آئي. هي ترجمو ’سنڌ جي مشاهير علماء جا خط‘ جي عنوان سان شايع ٿي چڪو آهي. هي ڪتاب سنڌ جي مشاهير عالمن جي خطن تي مشتمل آهي، جن ۾ مخدوم محمد صادق جا خط بہ شامل آهن. اهوئي هڪڙو ماخذ آهي، جيڪو مخدوم محمد صادق صديقيءَ جي چند تحريرن تائين اسان جي پهچ جو ذريعو آهي. هيٺ اسان سندس سوانح جي ڪجهہ پهلوئن تي انهن خطن جي بنياد تي روشني وجهنداسين.

ٺٽي جون حالتون ۽ مخدوم محمد صادق جي بيچيني: مخدوم محمد صادق جي خطن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ ٺٽي ۾ حاڪمن جي لڙائيءَ جي ڪري ڊگهو عرصو بي يقينيءَ جي صورتحال رهندي تي آئي، ان صورتحال سبب شهر جا ماڻهو پاڻ کي غير محفوظ سمجهڻ لڳا، ڪيترائي ماڻهو شهر ڇڏڻ تي مجبور ٿيا. مخدوم محمد صادق جي ئي هڪ خط مان ان صورتحال طرف هن طرح اشارو ٿيل آهي:

> ”حاڪمن جي جهيڙي جي ڪري ڪجهہ ڏڦير شهر ۾ موجود آهن، جنهنڪري گهڻا ماڻهو پڇي وڃي ويران جاين تي آباد ٿيا آهن. جيڪي رهاڪو بچيا آهن، سي هن وقت دل جي گهراين سان دعائن کي لازم سمجهي وس آهر دعائن ۾ ڪوتاهي نہ ٿا ڪن“ (10).

هڪ ٻئي خط ۾ لکي ٿو:

> ”بدامنيءَ جو خوف، جيئن خبر ڪوڙ ۽ سچ جو احتمال رکندي آهي، تيئن (سچ ۽ ڪوڙ) ٻنهي ڳالهين جو احتمال رکي ٿو ۽ خير جي اميد گهڻو پري

آهي،. پر هتي جي رهندڙن جو امن ۾ رهڻ به اهڙوئي غير يقيني آهي" [11].

هنن حالتن جي ڪري دلي بي آرامي ۽ بي چيني جيڪا مخدوم محمد صادق جي دل تي به بوجهه بڻيل هئي، ان جي پيش نظر هڪ خط ۾ هنن لفظن سان دعا ڪئي اٿس:

"الله جل و علىٰ زماني جي رنگينين ۽ وقت جي گردش کان علائقي جي هر پاسي کي خاص طور سڄي سنڌ ۽ ان جي آس پاس کي بچائي ۽ حفاظت ڪري" [12].

حرمين شريفين لڏڻ جاسانباها: هنن ئي حالتن جي سببان مخدوم محمد صادق پاڻ به خاندان سميت ٺٽي مان لڏڻ جو ارادو ڪيو ۽ ان لاءِ حرمين شريفين ۾ وڃي رهڻ جو پهه ڪيائين. سندس خط ۾ هن طرح ان جو ذڪر آهي:

"منهنجا دوست مهربان! وڏيڪ شفقت وارا ! قسمين حادثن ۽ مختلف سختين اچڻ جي ڪري وطن ڇڏڻ ضروري ٿي پيو آهي. اسان ٻنهي ڀائرن جو فوري طور تي نڪرڻ جو پڪو ارادو آهي، پرطرف ۽ سمت مقرر ڪرڻ ۾ تردد آهي. البته غالب گمان ۽ قوي اميد حضرت الاهيءَ مان اها آهي، ته ديار شريف (حرمين شريفين) الله انهن جو شرف ۽ عزت وڌائي، ڏانهن سفر نصيب ٿئي. سيني مائٽن مٽن سميت ان ديار ۾ رهڻ جو شرف نصيب ٿئي، جيئن ته اوهان مهربان ايترو ويجهو پهتا آهيو، طبيعت گهري ٿي ته فرحت پرئي اچڻ سان خوشي بخشيو. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن قسمت سان عزيمت جو اتفاق وقوع ۾ اچي ٿو، ته ان جي حوالگي به هن وقت تي وڃڻ گهرجي. البته هن وقت لشڪر جي اچڻ جون وحشتناڪ خبرون وغيره ٻڌجڻ ۾ اچي رهيو آهن، ان بنياد تي اوهان سڳورن جو اچڻ مناسب نه ٿو لڳي. جنهن صورت ۾ سفر مبارڪ جي سعادت حاصل ٿي وڃي، اوهان جي ملاقات پڻ ان اتفاق دوران ٿي وڃي ته اهو سنو اتفاق ٿيندو. اهوئي اسان گهرون ٿا" [13].

پر وطن جي مٽيءَ کيس ڪونه ڇڏيو، جلد ئي لڏڻ لاءِ حرمين شريفين جو ارادو ملتوي ڪيائين. جيئن هڪ خط ۾ ان بابت لکي ٿو:

”حرمين شريفين جو ارادو جيڪو گهروارن ۽ دوستن سميت ڪيل هو، في الحال اڻ ڳڻين رڪاوٽن جي سببان عمل ۾ نہ اچي سگهيو آهي ۽ حضرت الاهي آڏو آسانيءَ جو سوال آهي. اهوئي هر ڏکيائي کي آسان ڪندڙ آهي“. [14]

حرمين شريفين جي زيارت: سندن حرمين ڏانهن سفر جو ارادو ملتوي ٿيو، پر پوءِ الله کيس حرمين جي زيارت بہ نصيب ڪئي ۽ ان ڏانهن سفر تي نڪتا، هڪ خط ۾ ان سفر تي روانگيءَ دوران رستي ۾ ڪنهن دوست کي خط لکي ان سان ملاقات جو شوق ڏيکاريندي لکيو اٿس:

”اسان بندر ڪراچيءَ کان سوار ٿي رهيا هئاسين، خيرالبرية ﷺ جي زيارت/ نبي ﷺ جي حضور ۾ ابدي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ سنبريل هئاسين“ [15].

ان کان پوءِ نيٺ کيس حرمين جي زيارت نصيب ٿي. هڪ سال جو عرصو اتي رهيو، اتي جي محدثن کان علم حديث ۾ اجازت ورتائين ۽ الله تعالىٰ جي نعمتن سان سرفراز ٿيو. قانع ’مقالات الشعراء‘ ۾ لکيو آهي تہ:

”حرمين شريفين جي زيارت جو شرف حاصل ڪيائين ۽ اتي هڪ سال رهي علم حديث جي سند حاصل ڪري وطن واپس وريو“ [16].

حرمين شريفين ۾ ڪهڙن استادن کان علم حديث ۾ اجازت ورتائين؟ اهو ڪنهن بہ ذريعي سان معلوم نہ ٿي سگهيو آهي، البتہ سنڌ ۾ ان دور ۾ علم حديث جو شوق عروج تي هو. هر طالب علم اهو گهرندو هو تہ مقامي طور ٺٽي ۾ علمن جي تحصيل کان فارغ ٿي حرمين جي عالمن کان علم حديث جي سند ضرور حاصل ڪن. ان کي فخر جوڳو ۽ علم حديث ۾ وڏيڪ رتبي ۽ پختگيءَ جو باعث سمجهيو ويندو هو.

درس ۽ تدريس: مخدوم محمد صادق ٺٽي جي انهن نامور استادن مان هڪ هو، جن جي دم ۽ خم سان ٺٽي جا دارالعلوم، ڪاليج ۽ مدرسا آباد هئا، جن جي ڪري ٺٽو ’عراق ثاني‘ سڏجڻ ۾ آيو.

مخدوم عبدالله نريائي پنهنجي ڪتاب ’جامع الڪلام في منافع الانام‘ ۾ مخدوم محمد صادق کي پنهنجي استادن ۾ شمار ڪيو آهي. مخدوم عبدالله، جيڪي

خطن جا عنوان درج ڪيا آهن. انهن مان هڪ خط جي عنوان ۾ لکيو اٿس:

”هي خط پڻ مخدوم مذڪور جو سندس هڪ شاگرد ڏانهن آهي“ [17].

خط جي متن ۾ مخدوم محمد صادق پنهنجي جنهن شاگرد کي خط لکيو آهي، ان جو هنن لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي:

”پنهنجي رب خالق جي رحمت جي محتاج محمد صادق طرفان وفادار دوست وڏي عالم صاف شخص، اخلاق ۽ گڻن جي مالڪ الحاج يعقوب [18] ڏانهن. الله ڪيس پنهنجي رضا وارن ڪمن جي توفيق ڏئي ۽ ڪيس پنهنجي آيتن مان قرآن جو فهم نصيب ڪري“ [19].

مطلب ته الحاج يعقوب به سندس هڪ شاگرد آهي.

الحاج يعقوب هي خط لکڻ وقت ڪنهن اهڙيءَ جڳهه تي آهي جتان شايد هو مسقط وڃڻ يا موتي اچي مخدوم محمد صادق وٽ. اڳ وانگر ٻيهر پڙهائي شروع ڪرڻ جي ارادي ۾ ٻڏتر جو شڪار آهي ۽ نه پڙهڻ تي ڏکارو به آهي. مخدوم محمد صادق سان پنهنجي خط ۾ ڪو اهڙو اظهار ڪيو اٿس، جو مخدوم موصوف کيس جواب ۾ لکيو آهي:

”جيڪڏهن اوهان جو مقصد مسقط بندر جي ٻيڙن تي چڙهڻ جو آهي، ته پوءِ موٽي اچڻ بي معنيٰ آهي... تو جيڪو اڳين ۽ گذيل ورقن ۾ پنهنجو غم ۽ ڏک ظاهر ڪيو آهي، مطالعي ۽ نه پڙهڻ تي ۽ پڙهڻ کان فارغ ٿي ويهي رهڻ تي، اهو سڀ مون کي تسليم آهي... جيڪڏهن اوهان جو ارادو علم حاصل ڪرڻ جو آهي ۽ پوءِ ان سبب جي ڪري غم ۽ ڳڻتيءَ جو اظهار ڪرڻ عجيب آهي ۽ هيءَ جاءِ اوهان جي پنهنجي جاءِ آهي. اوهان کي گهرجي ته سوچيو ۽ پنهنجي معاملي جو استخارو ڪيو. استخاري کان پوءِ جيڪو ظاهر ٿئي ان تي عمل ڪيو. اسان ڏانهن تنهنجو موٽڻ تڏهن صحيح ٿيندو، جڏهن تنهنجي دل پڙهڻ ۽ ڪتابن جي تدريس تي ڪنهن جاءِ تي مطمئن ٿئي. جيڪڏهن ائين عزم هجي ته (هيءَ) جاءِ اوهان جي پنهنجي جاءِ آهي. جتي مشيت اسان کي ڇڪيندي سبق ۽ تدريس ان شاءَ الله اتي وڌيڪ سهڻي ۽ خوبصورت ٿيندي.... جيڪڏهن

اوهان جو مون وٽ اچڻ ٿئي ۽ محمد علي جي رفاقت سان اچڻ ٿئي، مطلوب ڪتابن سان گڏ ته اهو نيڪ ٿيندو، نه ته نه" [20].

سندس هڪ ٻيون شاگرد الحاج عبد الڪريم نوشهرائي[21] به آهي. معلوم ائين ٿو ٿئي ته مخدوم محمد صادق وٽ الحاج يعقوب ۽ الحاج عبدالڪريم نوشهرائي گڏ پڙهن ٿا. عبدالڪريم نوشهرائي پنهنجي هڪ خط ۾ مخدوم عبدالله سان رابطي ۽ ملاقات جي شوق باوجود ڪوتاهي جو عذر ڇاٽائيندي ڪيس لکيو ته:

"شوق انداز ڪان مٿي آهي ۽ هر ڪم جو وقت مقرر آهي، ڪجهه ڏينهن شيخ معظم مولانا محمد صادق جي صحبت ان ڪان رڪاوٽ جو سبب بڻي، اوهان کي شيخ حافظ يعقوب سلام ٿو چوئي" [22].

هي سڀ مخدوم محمد صادق جي تدريس جون شاهديون آهن. وڌس هنن ٽن لائق شاگردن وانگر ضرور ڪي ٻيا شاگرد به پڙهي رهيا هوندا. جيئن حافظ يعقوب ڏانهن مٿئين مخدوم محمد صادق جي خط ۾ محمد علي نالي ڪنهن شاگرد جو ذڪر ٿيو، ته "اوهان جو مون وٽ اچڻ ٿئي ۽ محمد علي جي رفاقت سان ٿئي، مطلوب ڪتابن سان گڏ ته اهو نيڪ ٿيندو" [23].

بدرالدين، اسماعيل، شيخ محمود، قاضي محمد اڪرم، محمد مڪرم، شيخ محمد، يار محمد ۽ ٻيا، جن جا سلام مخدوم محمد صادق شيخ حافظ يعقوب کي لکيا، سي به شايد سندس شاگرد آهن. هڪ خط مان معلوم ٿئي ٿو، ته مخدوم عبدالله جا ٻه پٽ عبدالسلام جيو ۽ عبداللطيف جيو به مخدوم محمد صادق وٽ رهيل آهن، وڌس پڙهن ٿا، جو مخدوم محمد صادق انهن جا سلام مخدوم عبدالله کي موڪلي ٿو[24].

ڪتابن جي ڏي وٺ: ان زماني ۾ ڇپائي ۽ اشاعت جو ڪو آسان نظام ڪونه هو. ڪتاب هٿن سان لکبا هئا، درست ۽ مستند نسخا تيار ڪرڻ لاءِ ماهر ۽ قابل خطاطن جون خدمتون ورتيون وينديون هيون ۽ ماهر عالمن ڪان انهن مٿان نظر داريءَ جو ڪم ورتو ويندو هو. جيئن مخدوم ضياءَ الدين هڪ خط ۾، ڪتاب جي ڪتابت لاءِ نگراني قبول ڪندي، مخدوم عبدالله کي لکيو:

"گهربل نسخو في الحال ميسر نه ٿيو آهي، ان جي رعايت سان هٿ اچڻ لاءِ به معذرت خواه آهيان، البته جيڪو شخص لکرائيندو، ان سان گڏ

ان شاءَ الله العزيز ناظر ۾ نگران ٿبو" [25].

مقصد تہ مخدوم ضياءُ الدين نسخو نہ ميسر ٿيڻ جي ڪري، ٻي سهولت اها ڏيڻ جي آڇ ڪئي، تہ ڪو ڪاتب هجي، جنهن کي پاڻ لکرائين، ان جي نگراني ڪن. اهڙي صورتحال جي ڪري ڪتابن جي صحيح نسخن جي وڏي اهميت هئي، پري پري کان درست نسخا گهرايا ويندا هئا. اهل علم استادن شاگردن لاءِ ڪتاب وڏي وٿ هوندو هو.

ڪتابن وٺڻ، گهرائڻ، انهن جي ڏيتي ليتي ڪرڻ علم وارن جو محبوب مشغلو هوندو هو، مخدوم محمد صادق پڻ هڪ استاد جي حيثيت ۾ ڪتابن سان گهڻي دلچسپي رکندو هو. ٻڄَ شهر ڏانهن سفر دوران کيس موقعو مليو تہ ڪتاب خريد ڪيائين ۽ ڪنهن هنڌ امانت رکي مخدوم عبدالله کي لکيائين:

"احقر ٻج شهر ڪنهن ڪم سان چند ڏينهن گذرندي آيو هو، تن ڏيهن ۾ تاج محمد نالي شاگرد فوت ٿيو. ان جا ڪتاب هڪ: ڪافيہ، ٻيو شرح ملا، ٽيون بہ هڪ جلد، جملي ٽي جلد سليمان امام مسجد اسماعيل وٽ امانت آهن. فوري طور ان طرف لکي ٽيئي جلد پاڻ وٽ گهرايو ۽ ڪنهن اچڻ وڃڻ واري معتقد هٿان فقير ڏانهن موڪلي ڇڏيو" [26].

اهي ساڳيا ڪتاب آهن، جن مان هڪ 'شرح ملا' شايد حاجي يعقوب کي پسند آهي، جنهن لاءِ مخدوم محمد صادق مخدوم عبد الله کي لکيو تہ:

".....کيس (حاجي يعقوب کي) صلاح ڏني آهي، تہ ڦيريائين اوهانجي خدمت گراميءَ ۾ پهچي، پنهنجون امانت واريون شيون پاڻ سان کنيو منزل مقصود ڏانهن روانو ٿئي، ڪتاب شرح ملا، پاڻ استدعا ڪئي هئائين،تہ هن پاسي جي شرح ملا سان تبديل ڪري. في الحال سندس رغبت ساڳئي ڦيرئين 'شرح ملا' ۾ آهي. ان بنياد تي لکجي ٿو تہ اوهان صاحبن فقير جا ڪتاب جيڪڏهن شهر ٺٽي نہ موڪليا آهن، تہ پوءِ شرح ملا، جيڪا حاجي يعقوب وٽ آهي. ان کان وٺي فقير جي ڪتابن سان گڏ سانڍي رکندا ۽ شرح ملا، جيڪا اوهان وٽ امانت آهي، اها ان جي حوالي ڪندا" [27].

هڪ ٻئي موقعي تي مخدوم عبدالله وٽ ميان يونس هٿان ڪتاب موڪليا اٿس ۽ کيس لکيو اٿس:

”منهنجا دوست! ڪجهه ڪتاب ميان يونس جي هٿان اوهان جي گهر پهچائجن ٿا... اوهان گهر پهچندي..... ئي مذڪوره خط منهنجي پاڻُ ڏانهن ڪنهن شاگرد هٿان يا ڪنهن معتقد هٿان مذڪوره ڪتابن سان گڏ روانو ڪندا“[28].

مخدوم عبدالله ڏانهن هڪ ڪتاب ’عمدة المطالب‘ ڏياري موڪليندي کيس خط ۾ لکيائين:

”في الحال رسالو ’عمدة المطالب‘ هنن نياز جي ورقن ڪٽي اچڻ واري هٿان خدمت شريف ۾ موڪلجي ٿو. ان جي پهچڻ کان پوءِ ٻه لفظ لکي مطمئن ڪرڻ فرمائيندا“[29].

هڪ ڪاتب سان قيمت ۽ ڪتاب جي معاملي جو هي اشارو ٻه دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. جيڪو مخدوم صادق هڪ خط ۾ لکيو آهي:

”ميان عبدالڪريم (صحاف) هڪ اڌ روپيه جي طلب رکي ٿو ۽ فقير کي ادا ڪرڻ ٻه ڏکيو نه ٿيندو، پر جيئن ته حاشيه عبدالحڪيم جي قلمي نسخي جو هو ٻنهه اقرار نه ٿو ڪري ۽ چوي ٿو ته ٻنهه کيس خبر ناهي، انڪري فقير سعيو ڪري کيس اهي پئسا ڏيڻ جي جرئت نه ڪئي“[30].

فقه ۽ فتویٰ: مخدوم محمد صادق پنهنجي دور جو وڏو عالم هو. سندس خطن مان معلوم ٿئي ٿو ته کيس تدريس سان گڏ فتویٰ جي علم ۾ ٻه وڏو ادراڪ حاصل هو. سندس خطن ۾ ٻه خط هُن پيج شهر جي هڪ پير زادي کي لکيا آهن، جيڪي خط مخدوم عبدالله جي لفظن ۾:

”پيرزادي محمد شفيع ڏانهن مسجد فليه جي فيصلي نبيرڻ، ان ۾ جمعي نماز قائم ڪرڻ ۽ ٻنهي ڌرين ۾ هر طرح جي اصلاح لاءِ“[31] لکيا ويا آهن. معلوم ٿئي ٿو ته پيج ۾ مذڪوره مسجد ۾ امام ۽ خطيب مقرر ڪرڻ تي ڪوڌرين ۾ ڦڏو هلي رهيو آهي مخدوم صاحب ان ڦڏي کي نبيرڻ لاءِ خط لکيو آهي. خط ۾ موصوف قرآن، حديث ۽ فقهي حوالن سان، جنهن طرح

مسئلي تي بحث ڪيو آهي، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته، موصوف کي فتویٰ جي ڪتابن تي وڏو عبور حاصل آهي. مثال طور مسئلي جي باري ۾ جن ڪتابن جا حوالا ڏنا اٿس، اهي آهن: بخاري، المحيط البرهاني، هدايہ، الاشباه والنظائر، مشڪواة المصابيح، شرح وقايہ، ڪنزالدقائق. هي فقه ۽ فتویٰ جا وڏا ڪتاب آهن. انهن مان حوالا اخذ ڪرڻ ماهر مفتي جو ڪم هوندو آهي، مخدوم موصوف هنن ڪتابن مان حوالا ڏئي جيڪي مسئلا بحث هيٺ آندا آهن اهي آهن:

- امامت ۽ خطابت جو وڏيڪ حقدار ڪير آهي؟
- امامت ۽ خطابت هڪ ٿي حڪم رکن ٿا. اهي بہ الڳ شيون ناهن،
- مسجد جو باني ۽ ان جو پٽ ۽ ان جا وارث امام جي مقرر ڪرڻ جا وڏيڪ حقدار آهن. امام ان کي رهڻ گهرجي جنهن جي امامت تي جماعت راضي هجي.

هي مسئلا جيتوڻيڪ شهر جي مسجد ۽ امامت جي معاملي جا مخصوص حلقي جا مسئلا آهن، پر پوءِ بہ اهي شهر ۽ مسجد جي آس پاس جي ماحول ۾ گهٽ اهميت وارا نہ آهن. عوام تي انهن مسئلن جو گهڻو اثر رهندو آهي، مخدوم صاحب جو زمانو تہ لڳي ٿو ان حوالي سان وڏيڪ حساس هو. پر اڄ بہ اهڙا معاملا بدامنيءَ جو سبب ٿي پوندا آهن، تہ اعلیٰ انتظاميہ جي مداخلت کان پوءِ ئي حل تي سگهندا آهن. ڪڏهن تہ عدالتن تائين وڃي پهچندا آهن.

مخدوم محمد صادق جي زماني ۾ اهڙا مسئلا مفتي ۽ قاضي حل ڪندا هئا، پنهنجي دور ۾ مخدوم محمد صادق کي اهو مقام حاصل هو. موصوف پنهي خطن ۾ مذڪوره مسئلن تي مذڪوره ڪتابن جي حوالن سان بحث ڪيو آهي.

الحاج حافظ يعقوب مخدوم محمد صادق ڏانهن ڪي مسئلا لکي موڪليا آهن، جن جو مخدوم محمد صادق جواب (فتویٰ) لکي موڪلي آهي، خط جو متن هن طرح آهي:

”اوهان جيڪي بعض مسئلا مون ڏانهن لکيا آهن، تن جو جواب لفافي ۾ بند ورقن ۾ لکيل آهي“ (32).

وڏيڪ کيس لکيو آهي تہ:

”جواب ڏيڻ واري لاءِ ايستائين اهو جائز ناهي تہ جنهن صورت جي باري ۾

سوال ڪيو ويو آهي، ان تي ڪو مخصوص حڪم لڳايو وڃي ۽ جيستائين چوڻ واري جا بعينہ لفظ بيان نہ ٿين. جيڪڏهن هندي آهن تہ هندي، سنڌي آهن تہ سنڌي، عربي آهن تہ عربي. الفاظن جي ترتيب ۽ ترڪيب جي تفاوت بنا، جيئن آهن تيئن. ڇاڪاڻ تہ لفظن ۾ ترڪيب جي ٿوري فرق سان حڪم (فيصلو) فتویٰ تبديل ٿي ويندي آهي. جيئن اها ڳالهہ فقهہ ۾ ٿورڙي بہ ڄاڻ ۽ مطالعي رکندڙ کان مخفي ناهي. والله اعلم[33].

حج جي نيت سان نڪرڻ واري لاءِ ٻين ڪمن جي نيت: مخدوم موصوف حج جي سعادت لاءِ سفر تي نڪتو، تہ رستي ۾ پنهنجي دوست سان ملاقات جو شوق بہ ٿيس ۽ ان سان ملاقات لاءِ خط بہ لکيائين، پر خط ۾ ان سوال جو جواب هڪ بهترين نڪتي ۽ اصول جي بيان جي صورت ۾ ڏنائين، تہ حج لاءِ سفر ۾ نيت خالص الله لاءِ هئڻ گهرجي، وچ ۾ ڪنهن ٻئي سان ملاقات جي نيت يا ڪو ٻيو دنياوي غرض شامل ڪرڻ ڪيئن ٿيندو؟ سندس لفظ هن طرح آهن:

> ”اسان بندر ڪراچيءَ کان سوار ٿي رهيا هئاسين، خير البرّيّہ ﷺ جي زيارت ۽ نبي ﷺ جي حضور ۾ ابدي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ سنبريل هئاسين، جو مون رستي دوران اوهان جي خدمت ۾ اچڻ جو شوق محسوس ڪيو، تہ جيئن شوق پورو ٿئي ۽ ملاقات جي راحت حاصل ڪجي. جڏهن تہ علت غائيہ جي وحدت باوجود متعدد غايتن کي جائز قرار ڏنو اٿن“[34].

معنیٰ سفر جي علت غائيہ هڪ هجي ۽ ان سان گڏ ٻيون غايتون بہ شامل ڪجن تہ اهو جائز آهي. يعني اصل سفر جو سبب حج هجي ۽ ان سان گڏ ننڍا وڏا سفر ۾ ٻيا ڪم بہ جيڪڏهن ارادي ۾ اچن تہ اهو جائز آهي.

خطن ۾ ذڪر ڪيل ڪجهہ اهم نڪتا: منطقي، ڪنهن دليل قائم ڪرڻ لاءِ مقدما ترتيب ڏيندا آهن، جن ۾ حد اصغر، حد اڪبر ۽ حد اوسط شامل آهن. منطقي حد اوسط کي ڪيرائيندا آهن تہ حد اصغر ۽ حد اڪبر هڪ نئين نتيجي جي صورت ۾ سامهون اچي ويندا آهن. مخدوم محمد صادق منطقين جي ان اصول ڏانهن اشارو ڪندي، پنهنجي خط لکڻ کي ان سان تشبيهہ ڏيندي لکيو آهي:

"(خط) عوام وٽ اڌ (جسماني) ملاقات آهي، پر صاف دل ۽ پاڪيزه خيالن رکڻ وارن وٽ پوري روحاني ملاقات آهي. بلڪ اها پاڪيزه دل وارن وٽ منطقين جي حد اوسط وانگر آهي، جنهن ۾ حد اڪبر کان فوري پوءِ حد اصغر داخل ٿيندي آهي" (35).

يعني خط حد اوسط وانگر آهي، جيڪو وچ مان ڪري پوندو ۽ حد اڪبر کان فوري پوءِ حد اصغر وانگر خط لکڻ وارو ۽ جنهن ڏانهن خط لکيو ويو، هڪ ٻئي جي روحاني طور سامهون هوندا.

هڪ ٻيو عجيب نُڪتو: غريبن جا حال حالتن مطابق روز پيا بدلجن، ڪڏهن هيٺ ته ڪڏهن مٿي، ڪڏهن گهوڙي تي ته ڪڏهن پٽ تي، ان وانگر عربيءَ ۾ هڪڙا لفظ مُعرَب سڏبا آهن، جيڪي جملي ۾ مختلف حالتن ۾'عاملن' بدلجڻ جي ڪري پيا بدلبا آهن ۽ ٻيا لفظ مبني الاصل سڏبا آهن، جيڪي حالتن (عاملن) بدلجڻ سان تبديل نہ ٿيندا آهن. ان لطيف نحوي اصول سان تشبيهہ ڏيندي موصوف لکيو آهي:

"غريب جا احوال 'معرب' وانگر آهن، جيڪي عاملن بدلجڻ سان بدلبا رهندا آهن، عزت ۽ شرف وارن جي مهرباني ۽ شفقت مبني الاصل وانگر آهي، جيڪا پنهنجي اصل محڪم تي مبني هوندي آهي. بلڪ اها تہ مطلق وانگر آهي، جنهن مان فرد ڪامل ئي مراد ورتبو آهي" (36).

خلاصو: مخدوم محمد صادق صديقي ٺٽي جو نامور عالم ۽ مدرس هو. سندس نسب جو ڳانڍاپو نانڪ ۾ مخدوم ضياء الدين ۽ ڏاڏنگ ۾ مخدوم محمد آدم صديقيءَ سان هو. حج جي سعادت بہ حاصل ڪيائين ۽ حرمين ۾ هڪ سال رهي حرمين جي عالمن کان حديث ۾ اجازت ورتائين. شهر ٺٽي جو مشهور مدرس هو،سندس درس ۽ تدريس مان گهڻن فيض پرايو، ڪيئي نامور عالم وٽس پڙهي وڏا عالم ٿيا. مخدوم عبد الله نريي وارو، عبد الڪريم نوشهرائي ۽ حافظ يعقوب وغيره سندس مشهور شاگرد هئا. تدريس سان گڏ فتوىٰ ۾ بہ مشهور هو. ڪانئس اختلافن جي نبيري لاءِ فتوائون پڇيون وينديون هيون. پاڻ محقق عالمن وانگر جواب ڏيند ۽ فيصلا نبيريندو هو. پاڻ صاحب طرز نثر نويس بہ هو، پنهنجي خطن ۾ صرف، نحو، منطق جي لطيف اصولن ۽ قاعدن کي استعاري طور استعمال ڪرڻ جو فن خوب آزمايو اٿس. انهن علمن کان واقف ماڻهو سندس نثر مان خوب لطف اندوز ٿيندو.

حوالا

1. بڪري، شيخ فريد الدين: ’ذخيرة الخوانين‘ پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي، 1970ع، ج:2، ص:311
2. مهر، غلام رسول: ’تاريخ سنڌ، عهد ڪلهوڙا‘ ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، ج: 2،ص: 874
3. حوالو ساڳيو، ص:191
4. قانع، مير علي شير: ’معيار سالڪان طريقت‘قلمي، راشدي ڪارنر، ريسرچ لائبريري انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ص: 200
5. قانع مير علي شير: ’معيار سالڪان طريقت‘، ص:202
6. قانع، مير علي شير: ’تحفة الڪرام‘، ص695.
7. قانع، مير علي شير: ’مقالات الشعراء‘، ص:360
8. قانع، مير علي شير: ’معيار سالڪان طريقت‘، ص: 195.
9. قانع، مير علي شير: ’تحفة الڪرام‘، ص:679.
10. صديقي، مخدوم محمد صادق: سنڌ جي مشاهير علماء جا خط، مرتب: مخدوم عبدالله نريائي، ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ،2015ع، ص: 158
11. حوالو ساڳيو، ص:152
12. حوالو ساڳيو، ص:157
13. حوالو ساڳيو، ص:175
14. حوالو ساڳيو، ص: 135.
15. حوالو ساڳيو، ص: 69
16. قانع، مير علي شير: ’مقالات الشعراء‘، ص:365
17. صديقي، مخدوم محمد صادق: ’سنڌ جي مشاهير علماء جا خط‘مرتب: مخدوم عبدالله نريائي، ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ،2015ع، ص:66
18. الحاج حافظ يعقوب ولد ڪيانتو فقير، نوشهري فيروز جي پرسان اوير طرف ۾ اڄ ڪلهه پڊعيدن روڊ تي ڪجهه ڪلوميٽرن جو فاصلو طئي ڪري وري روڊ سان هڪ ٻه ڪلوميٽر اندر ڳوٺ حافظ يعقوب تنيا آباد آهي، اتي جو رهواسي هو. سندس قبر مبارڪ تي ڪتبو لڳل آهي، جنهن تي سندس وفات 1287هه ڄاڻايل آهي. قريشي حامد عليءَ وٽ سندس هڪ رسالو نالي جنس نامو، جيڪو حافظ يعقوب جي پونيرن وٽان ڪيس مليو، سو محفوظ آهي. سندس پونير اڄ به ڳوٺ ۾ آباد آهن.
19. صديقي، مخدوم محمد صادق: ’سنڌ جي مشاهير علماء جا خط‘مرتب: مخدوم عبدالله نريائي، ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ،2015ع، ص:66

20. حوالو ساڳيو،ص:67
21. عبدالڪريم بن عبد الملڪ نوشهرائي، جيئن سندس نالي مان معلوم آهي، نوشهري فيروز جو رهاڪو آهي، ان کان وڌيڪ سندس باري ۾ ٻي معلومات دستياب نہ ٿي سگهي آهي. دار العلوم مجدديہ ملير ڪراچيءَ ۾ مخدوم جعفر جي ڪتاب عجالة الطالبين جي پڻيان سندس هڪ اجازت حديث منقول آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ، کيس شيخ محمد حيات سنڌيءَ کان حديث جي اجازت حاصل آهي.
22. صديقي، مخدوم محمد صادق: 'سنڌ جي مشاهير علماء جا خط'مرتب: مخدوم عبدالله نريائي، ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ،2015ع، ص:103
23. حوالو ساڳيو،ص: 67
24. حوالو ساڳيو،ص: 134_135.
25. حوالو ساڳيو،ص:129
26. حوالو ساڳيو،ص: 161.
27. حوالو ساڳيو،ص: 148_149.
28. حوالو ساڳيو،ص:162_163
29. حوالو ساڳيو،ص: 150_151.
30. حوالو ساڳيو،ص: 157.
31. حوالو ساڳيو، ص: 164.
32. حوالو ساڳيو، ص:66
33. حوالو ساڳيو،ص: 66_67.
34. حوالو ساڳيو،ص:69
35. حوالو ساڳيو
36. حوالو ساڳيو